

PSIXOLOGIYA FANIDA MOTIVATSIYA TUSHUNCHASI**Tohirova Kamola****O‘zbekiston Jurnalistika va ommaviy kommunikatsiyalar universiteti****Amaliy psixologiya yonalishi 3-bosqich talabasi****<https://doi.org/10.5281/zenodo.20065125>**

O‘zbek tilida annotatsiya. Ushbu tezisdagi psixologiya fanida motivatsiya tushunchasining mazmuni, tuzilmasi va funksional mexanizmlari nazariy tahlil qilinadi. Maqsad motivatsiyani ehtiyoj, maqsad, qadriyat va kognitiv baholashlar bilan bog‘lovchi integrativ yondashuvni asoslashdir. Metodologiya sifatida klassik va zamonaviy konsepsiyalarni qiyosiy tahlil hamda ta‘lim va mehnat faoliyati kontekstida talqin qilish qo‘llanadi. Ilmiy yangilik motivatsiyaning dinamik-regulyativ modeli va amaliy diagnostika mezonlarini tizimlashtirishda.

Rus tilida annotatsiya. В тезисе рассматривается понятие мотивации в психологии, ее структура и функциональные механизмы. Цель состоит в обосновании интегративного подхода, связывающего мотивацию с потребностями, целями, ценностями и когнитивными оценками. Методология включает сравнительный анализ классических и современных концепций и их интерпретацию в контексте учебной и трудовой деятельности. Научная новизна заключается в систематизации динамико-регулятивной модели мотивации и практических диагностических критериев.

Ingliz tilida annotatsiya. This thesis analyzes the concept of motivation in psychology, focusing on its structure and functional mechanisms. The aim is to justify an integrative approach linking motivation with needs, goals, values, and cognitive appraisals. The methodology relies on comparative analysis of classical and contemporary theories and their interpretation in educational and work settings. Scientific novelty is provided by systematizing a dynamic-regulatory model of motivation and proposing practical diagnostic criteria for applied psychological research.

Kalit so‘zlar (o‘zbek): motivatsiya; ehtiyoj; motiv; maqsadga yo‘naltirilganlik; o‘zini-o‘zi boshqarish; ichki va tashqi rag‘bat; qadriyatlar tizimi

Ключевые слова (rus): мотивация; потребность; мотив; целевая направленность; саморегуляция; внутренняя и внешняя стимуляция; система ценностей

Keywords (ingliz): motivation; needs; motive; goal orientation; self-regulation; intrinsic and extrinsic incentives; value system

Asosiy matn. Psixologiya fanida motivatsiya tushunchasi inson xulq-atvori va faoliyatining sababiy asoslarini izohlashda markaziy kategoriya hisoblanadi, biroq uning bir ma‘noli ta‘rifi mavjud emas: turli maktablar motivatsiyani ehtiyojlarni qondirishga yo‘naltirilgan ichki kuch, maqsadga erishishni ta‘minlovchi kognitiv-baholovchi tizim yoki shaxsning qadriyatlari bilan bog‘langan ijtimoiy-psixologik jarayon sifatida talqin qiladi. Shu sabab motivatsiya psixik hodisa sifatida nafaqat “nima uchun” savoliga javob beradi, balki “qanday” va “qaysi sharoitlarda” xulq tanlovi yuzaga kelishini ham tushuntiradi. Tезisning konseptual asosi shundan iboratki, motivatsiya bir omil bilan izohlanmaydi; u ehtiyoj, maqsad, kutilma, shaxsiy ma‘no, emotsional qo‘zg‘alish va ijtimoiy me‘yorlarning o‘zaro bog‘langan tizimi sifatida namoyon bo‘ladi. Ushbu tizimni tahlil qilish 19.00.03 ixtisosligi doirasida shaxs psixologiyasi va individual farqlarni asoslash, shuningdek, ta‘lim va mehnat faoliyatida samaradorlikni oshirishga xizmat qiladi.

Motivatsiyaning nazariy ildizlari klassik yondashuvlarda turlicha shakllangan. Faoliyat yondashuvi motivni faoliyatning predmetli mazmuni bilan bog'laydi: motiv shaxs uchun predmetning sub'ektiv ahamiyatga ega bo'lishi natijasida faoliyatga turtki beradi va uni yo'naltiradi. Bunda motivatsiya ichki dinamik tizim bo'lib, maqsadlar ierarxiyasi va vositalar tanlovi bilan birga shakllanadi. Ushbu qarash motivatsiyani vaziyatdan mustaqil “barqaror xususiyat” sifatida emas, balki faoliyat jarayonida qayta tashkil topuvchi psixik mexanizm sifatida ko'rishga imkon beradi [2]. Shuningdek, ehtiyojlar nazariyasi motivatsiya manbaini biologik va ijtimoiy ehtiyojlar tizimida ko'radi; ehtiyojlar qondirilishi shaxsning psixologik farovonligi, o'z-o'zini anglash va o'zini namoyon qilishiga ta'sir qiladi [5]. Biroq ehtiyojlarning o'zi faoliyatni bevosita belgilamaydi: ehtiyoj motivga aylanishi uchun u maqsad bilan bog'lanishi, shaxs tomonidan anglanishi yoki kamida affektiv-kognitiv baholash orqali yo'naltirilishi lozim. Demak, motivatsiyani ehtiyojlar ro'yxatiga keltirib qo'yish, uning regulativ va ma'no hosil qiluvchi funksiyasini yetarlicha ochib bera olmaydi.

Zamonaviy psixologiyada motivatsiya ko'pincha ichki va tashqi rag'batlar nisbatida tahlil qilinadi. Ichki motivatsiya shaxsning faoliyatdan o'zida qoniqish olishi, kompetentlikni oshirish hamda avtonomiya ehtiyojini his etishi bilan bog'liq bo'lsa, tashqi motivatsiya mukofot, baho, nazorat yoki ijtimoiy bosim kabi omillar bilan qo'zg'atiladi. O'zini-o'zi belgilash nazariyasi ichki motivatsiyaning barqarorligi va sifat jihatidan ustunligini asoslaydi: avtonomiya, kompetentlik va munosabatdorlik ehtiyojlari qondirilganda shaxs maqsadga erishishda ko'proq qat'iyat, ijodkorlik va psixologik barqarorlik namoyon etadi [6]. Shu bilan birga, tashqi rag'batning ham “har doim salbiy” emasligi muhim: tashqi talablar ichki qadriyatlar bilan moslashganda internalizatsiya sodir bo'lib, tashqi sabablar shaxsiy ma'noga ega bo'lgan ichki regulyatorga aylanadi. Bu nuqtada motivatsiya sifatini “qancha kuchli”ligi emas, balki “qanday tartibda tashkil topgani” orqali baholash zarur bo'ladi.

Motivatsiyaning kognitiv komponenti kutilmalar, maqsadlar va sub'ektiv baholashlar orqali namoyon bo'ladi. Kutilmalar va qiymatning o'zaro ko'paytmasi haqidagi yondashuvga ko'ra, shaxs biror vazifani bajarishga kirishishi uchun natijaga erishish ehtimolini va natijaning shaxs uchun qadrini baholaydi; ulardan biri nolga yaqin bo'lsa, faollik pasayadi [4]. Bu holat ta'lim jarayonida ayniqsa dolzarb: o'quvchi “uddalay olaman” degan ishonchni yo'qotsa yoki topshiriqning shaxsiy ma'nosini ko'rmasa, motivatsiya so'nadi. Shu sabab pedagogik-psixologik amaliyotda motivatsiyani kuchaytirish faqat rag'batlantirish bilan cheklanmay, muvaffaqiyat tajribasini bosqichma-bosqich tashkil etish, maqsadlarni yaqin va aniq qilish, baholash mezonlarini shaffof belgilash orqali o'z-o'ziga ishonchni tiklashni ham talab qiladi. Motivatsiya bu yerda o'zini-o'zi boshqarish jarayoni sifatida talqin qilinadi: shaxs rejalashtiradi, monitoring qiladi, xatoni tahlil qiladi va strategiyani o'zgartiradi.

Motivatsiyaning affektiv qatlami esa qiziqish, tashvish, quvonch yoki muvaffaqiyatsizlikdan qo'rquv kabi emotsiyalar bilan uzviy bog'langan. Emotsiya bir tomondan energiya va faollikni oshirsa, ikkinchi tomondan kognitiv resurslarni toraytirishi ham mumkin; masalan, yuqori tashvish vazifa ahamiyatini oshirsa-da, diqqatning moslashuvchanligini pasaytirishi ehtimoli bor. Shuning uchun motivatsiyani optimallashtirishda “faollikni maksimal qilish” emas, balki “faollikning maqsadga muvofiq darajasi”ni ta'minlash muhim. Bunda o'zini-o'zi baholash va ijtimoiy taqqoslash mexanizmlari ham kuchli ta'sir ko'rsatadi: shaxs o'z natijasini boshqalar bilan solishtirganida, motivatsiya yoki rag'batlanadi, yoki himoyaviy strategiyalarga o'tadi. Ushbu jarayonlarni tushuntirishda shaxsiy standartlar, ideal “men”

obrazi va real natijalar o'rtasidagi tafovutni tartibga soluvchi psixik mexanizmlar alohida ahamiyat kasb etadi [3].

Motivatsiyaning shaxsiy tuzilmasini tahlil qilishda motiv, ehtiyoj va maqsad tushunchalarini farqlash zarur. Ehtiyoj umumiy yetishmovchilik holatini bildirsa, motiv ehtiyojning predmetlashgan, ya'ni shaxs uchun aniq mazmun kasb etgan shaklidir; maqsad esa motiv bilan qo'zg'atilgan faoliyatning kutilgan natijasini ifodalaydi. Amaliy diagnostikada aynan mana shu farqlash ko'pincha buziladi: masalan, “yuqori motivatsiya” deganda ba'zan faqat kuchli istak tushuniladi, lekin u maqsadga yo'naltirilmagan, strategiyalar bilan ta'minlanmagan bo'lishi mumkin. Shuning uchun motivatsiyani baholash mezonlari kompleks bo'lishi kerak: maqsadning aniqligi, barqarorlik, ichki ma'no, vazifaga mos strategiyalar, o'zini-o'zi nazorat qilish va natijaga nisbatan refleksiya birgalikda o'lchanishi lozim. Bunday yondashuv shaxs psixologiyasida individual farqlarni izohlash imkonini beradi: kimdadir maqsadlar barqaror, lekin kutilma past; boshqasida kutilma yuqori, ammo qadriyatlar tizimi bilan moslik yetishmaydi.

Tezis doirasida motivatsiyaning dinamik-regulyativ modeli taklif etiladi: birinchi bo'g'inda ehtiyoj va qadriyatlar asosida shaxsiy ahamiyat shakllanadi; ikkinchi bo'g'inda kognitiv baholash orqali maqsad tanlanadi va kutilmalar aniqlanadi; uchinchi bo'g'inda emotsional qo'zg'alish va irodaviy boshqaruv resurslari safarbar etiladi; to'rtinchi bo'g'inda o'zini-o'zi nazorat qilish, xatoni tahlil qilish hamda natijani ichki mezonlar bilan taqqoslash orqali motivatsiya qayta sozlanadi. Ushbu modelning ilmiy qiymati shundaki, u motivatsiyani bir martalik turtki emas, balki qayta aloqa asosida uzluksiz o'zgarib turadigan regulyator sifatida ko'rsatadi. Amaliy jihatdan esa model ta'lim va mehnat psixologiyasida profilaktika va intervensiya nuqtalarini aniq belgilashga yordam beradi: masalan, past o'quv motivatsiyasi har doim ham “iroda sustligi” emas, balki maqsadning shaxsiy ma'noga ega emasligi, baholash mezonlarining noaniqligi yoki muvaffaqiyat tajribasining yetishmasligi bilan izohlanishi mumkin.

Motivatsiya muammosini O'zbekiston psixologik maktabi doirasida ko'rib chiqish ham metodologik ahamiyatga ega, chunki ijtimoiy muhit, ta'lim uslublari va kasbiy qadriyatlar motivatsiyaning mazmunini belgilovchi omillar sifatida namoyon bo'ladi. Shu ma'noda motivatsiyani tadqiq etish shaxsning individual xususiyatlarini umumiy ijtimoiy sharoitdan ajratmagan holda, lekin siyosiy-ideologik talqinlardan xoli tarzda olib borilishi lozim. Zamon talab qilayotgan kompetensiyalar, mas'uliyat va mustaqil o'rganish kabi sifatlarni rivojlantirishda motivatsiya ichki mexanizmlarini to'g'ri tushuntirish hamda ularni psixologik vositalar bilan qo'llab-quvvatlash dolzarbdir. Xususan, o'quv jarayonida avtonomiyani qo'llab-quvvatlovchi muloqot, konstruktiv fikr-mulohaza va maqsadlarni birgalikda belgilash usullari ichki motivatsiyani kuchaytirishi mumkin; mehnat faoliyatida esa vazifalarning mazmunli tashkil etilishi, adolatli baholash va rivojlanish trajektoriyasining mavjudligi motivatsiya sifatini oshiradi.

Xulosa. Motivatsiya psixologiyada shaxs xulq-atvori va faoliyatini boshqaruvchi ko'p komponentli, dinamik tizim sifatida namoyon bo'ladi: u ehtiyoj va qadriyatlar bilan boshlanib, kognitiv baholash orqali maqsad tanlashga, emotsional-ixtiyoriy safarbarlik orqali bajarishga, o'zini-o'zi nazorat qilish orqali qayta sozlanishga o'tadi. Motivatsiyaning sifat ko'rsatkichlari faqat rag'bat kuchi bilan emas, balki maqsadning shaxsiy ma'nosi, kutilmalar realistikligi, strategiyalar mosligi va refleksiv boshqaruv bilan belgilanadi. Ta'lim va mehnat kontekstida

motivatsiyani oshirish uchun avtonomiya, kompetentlik va ijtimoiy munosabatdorlikni qo'llab-quvvatlash, shuningdek, aniq mezonlar va bosqichma-bosqich muvaffaqiyat tajribasini yaratish zarur. Taklif etilgan dinamik-regulyativ model motivatsiyani diagnostika va psixologik ta'sir choralari rejalashtirishda yaxlit asos sifatida qo'llash imkonini beradi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Маслоу А. Мотивация и личность. Санкт-Петербург: Питер, 2019. 352 с.
2. Леонтьев А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва: Смысл, 2005. 352 с.
3. Ильин Е. П. Мотивация и мотивы. Санкт-Петербург: Питер, 2011. 512 с.
4. Heckhausen J., Heckhausen H. Motivation and Action. Cambridge: Cambridge University Press, 2018. 538 p.
5. Каримова В. М. Психология: ўқув қўлланма. Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2016. 320 б.
6. Deci E. L., Ryan R. M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. New York: Plenum Press, 1985. 371 p.